
Dr Teodor KOVAČ

STRAŽAR U ULOZI SPASIOCA

Teodor Kovač je rođen 1923. u Novom Kneževcu, u severnom Banatu. Njegov otac Arpad je posle Prvog svetskog rata došao u to sresko mesto da radi kao advokat. Majka Olga Berger je rođena u Dalju. Oboje su stradali, otac u beogradskim Topovskim šupama, a majka na Sajmištu. Za vreme „racije“ u Novom Sadu stradali su mu i brojni rođaci. Rat su preživeli jedino očeva sestra sa svojom porodicom, brat Karlo i on.

Posle rata je završio Medicinski fakultet u Beogradu i specijalizovao je internu medicinu. Penzionisan je kao rukovodilac Endokrinološkog odeljenja Interne klinike u Novom Sadu, kada se zahvalio i na funkciji predsednika Udruženja endokrinologa Jugoslavije. Pored članstva u većem broju stranih stručnih udruženja, počasni je član Mađarskog dijabetološkog društva. U maju 2000. postao je predsednik Jevrejske opštine Novi Sad.

Supruga Ana je takođe u penziji. Iz prvog braka ima kćerku Olgu, lekara specijalistu iz biohemije.

Završivši 1933. godine četiri razreda osnovne škole u rodnom mestu, u to vreme drugih škola tamo nije bilo, pošao sam u gimnaziju u Novom Sadu u kome su živeli roditelji moje majke, pa sam kod njih stanovao. Grad nisam poznavao, nisam znao ni gde se nalazi zgrada gimnazije; baka mi je pomogla da upoznam Đuru Polaka, vršnjaka koji je takođe tada pošao u gimnaziju. Slučajno smo se našli u istom

razredu i do rata smo ostali dobri drugovi. Na žalost, imao je tešku plućnu tuberkulozu i više je boravio po sanatorijumima nego kod kuće. Nije preživio Aušvic.

Bio sam osrednji đak, sve razrede sam završio s vrlo dobrom ocenom osim drugog razreda, kada sam bio odličan.

Koliko se sećam, u organizaciju „Hašomer hacair“ doveo me je Đura, a bio sam u III ili IV razredu. Ako u meni ima nečeg pozitivnog, u velikoj meri sam to dobio upravo tamo, u kenu „Hašomer hacaira“. I danas se sa setom, ali i s ponosom sećam tih pet-šest godina koliko sam bio uključen u rad te organizacije.

Kad je izbio aprilski rat 1941. bio sam osmoškolac. Posle prevrata 27. marta 1941, nastava je prekinuta. Moj brat Karlo (roditelji su imali samo nas dvojicu) diplomirao je pravo u Subotici, a sa njim sam proveo najviše vremena i najteže dane u ratu, u to vreme je bio pred završetkom svog staža kao advokatski pripravnik kod oca u Novom Kneževcu. Bio je rezervni oficir bez ratnog rasporeda, ali čim je čuo za rat smatrao je svojom obavezom da se javi u vojsku; međutim, jedna komanda ga je slala drugoj i na kraju je stigao u Novi Sad.

Roditelji su ostali kod kuće u Banatu u kojem su vlast držali Nemci, dok je Novi Sad bio pod mađarskom upravom. Tu je život Jevreja bio snošljiviji nego u Banatu, a život Jevreja u Mađarskoj nije u to vreme bio ozbiljnije ugrožen. Naveliko se pričalo da će mađarska vojska u najskorije vreme ući i u Banat, pa su nam roditelji poručili da ostanemo tu gde smo, tj. kod bake. Međutim, svi Jevreji iz Banata su deportovani 14. avgusta 1941. godine. Oni iz severnog dela bili su mesec dana zatvoreni u Novom Bečeju i posle deportovani u Beograd. Ženama i deci je dozvoljeno da se smeste u Beogradu kako znaju i umeju, s tim što im je bilo zabranjeno da napuste grad. Svi muškarci su zatvoreni u logor u Topovskim šupama. Mislim da su nam oca ubili 12. oktobra. Majka i druge žene zatvorenika u Topovskim šupama donele su i toga dana ručak svojim muževima, ali im je rečeno da više ne treba da donose hranu jer su oni odvedeni na drugo mesto. Streljanja su vršena pretežno između Pančeva i sela Jabuke.

Zatečeni u Novom Sadu, brat i ja smo pokušali da izbacimo majku. U to vreme, u drugoj polovini septembra, nastalo je intenzivno krijumčarenje Jevrejki i ponekog skrivenog Jevrejina iz Beograda u Mađarsku. Time su se uglavnom bavili lađari i železničari jer im je to omogućavao njihov posao, ali su krijumčarili i nemački vojnici, naravno za veliki novac. Ubrzo smo saznali majčinu adresu u Beogradu i brat je našao jednog lađara koji je trebalo da našu majku prokrijumčari u Novi Sad. Baka nije imala onoliko novca koliko je krijumčar tražio i bilo je

potrebno dosta vremena dok je novac obezbeđen. Na žalost, naš plan nismo uspjeli da ostvarimo.

Posle mature, krajem septembra našao sam posao u cinkografiji i tu započeo da šegrtujem. Veliki deo posla sastojao se u tome da donosim i odnosim materijal za redakcije. Već posle desetak dana, portir u nemačkom dnevniku „Dojches folksblat“ s kojim sam uvek govorio nemački, pa je mislio da sam Nemačkinac i pozdravljao me sa „Hajl Hitler“, ostavljao me samog u portirnici dok je išao da preda materijal i da mi donese novi, a ja sam za to vreme uvek uzimao nekoliko overenih propusnica za kretanje po gradu. Nikad me nije uhvatio. Propusnice sam predavao onima za koje sam znao da održavaju veze sa ilegalcima, ali ne znam da li su ih oni koristili.

Mi smo mesecima imali veze sa predstavnicima komunističke omladine. Pomagali smo im kao članovi „Hašomer hacaira“ u ispisivanju parola po zidovima kuća, davali smo im i formulare mađarskih propusnica, bacali eksere po ulicama da bi se oštetila vojna vozila. U razgovorima smo uvek insistirali na tome da nas prihvate kao „Hašomer hacair“, a ne kao pojedince.

Uhapšen sam 28. oktobra 1941. godine. Naime, vraćao sam se biciklom iz štamparije, u dvorištu ostavio bicikl i ušao u radionicu. Tada je gazda rekao jednom nepoznatom čoveku: „To je on.“ Odjednom se stvorio još jedan nepoznati i rečeno mi je da sam uhapšen. Predao sam materijal koji sam doneo, pozdravio se s gazdom, kalfama i krenuo. Nisu me vezali nego su me vodili između sebe u policiju, tačno preko puta radionice. Nisam mogao da pobegnem jer je okolo sve vrvelo od policajaca. Da sam pokušao, na mestu bi me ubili. Nisam znao zašto me hapse, ali sam pretpostavio da je to zbog veze s komunistima. Samo jednom su me pitali da li imam oružje. U policiji me je agent koji je sastavljao zapisnik pitao kad sam došao u Novi Sad, kad sam napustio Banat, ali nije ništa pitao u vezi sa saradnjom s komunistima. Rekao je sasvim ovlašno da sam uhapšen zato što sam pobeo pred deportacijom Jevreja iz Banata. Izjavio sam da je ta optužba besmislena, jer je dovoljno da samo okrene broj telefona gimnazije da bi čuo da se nalazim u Novom Sadu bez prekida od početka okupacije. Tu sam letos maturirao, svedočanstvo mi je kod kuće, tu radim, nisam se makao iz grada. Nije ga to zanimalo.

Tek što sam dospao u zatvor, stigao je i moj brat kojeg su takođe tada uhapsili. Rekao mi je da je za vreme saslušanja video na stolu zahtev Sreskog načelnika iz Kanjiže upućen novosadskoj policiji (Kanjiža je tada takođe bila anektirana u Mađarsku) da nas uhapsu zato što smo

pobegli pred deportacijom i da nas traže nemačke vlasti u Novom Kneževcu. Po svemu sudeći prijavila nas je Ida Valai, nije bila Jevrejka, a kao pripravnica je radila kod moga oca. Ne znam kakve je sve usluge činila Nemcima, ali pošto su naši roditelji bili već deportovani, verovatno je mislila da će se lakše dočepati imovine svog dotadašnjeg poslodavca ukoliko i nas ukloni.

U to vreme je za šefa Odeljenja za strance novosadske policije postavljen dr Jožef Kenjeki, profesionalni policajac iz Mađarske. Kasnije smo čuli da je rekao kad je stigao u Novi Sad: „Sada počinje vreme velike zarade.“ Boraviti u Mađarskoj mogao je samo mađarski državljanin, ili onaj ko ima dozvolu za boravak, a izdavanje takvih dozvola bilo je u njegovoj nadležnosti. Nabaviti sva potrebna dokumenta kojima bi Jevreji dokazali državljanstvo nije bilo jednostavno. Dok se ona legalno ne pribave, ostajalo je jedino da se traži dozvola za boravak. Da li će molilac to dobiti spadalo je pod Kenjekijevo diskreciono pravo, što je u praksi značilo ostaviti podeblji koverat s novcem na njegovom stolu kad molilac bude pozvan da izjavi po kom osnovu boravi u Novom Sadu. Koliko se obogatio videlo se i po tome što je pred oslobođenje napustio grad sa tri puna kamiona stvari. Mi smo mu došli kao poručeni: ko se ne bude držao njegovih pravila igre proći će kao mi, izručiće ga Nemcima ili ustašama. Ni krivi ni dužni bili smo primer za druge, žrtveni jarci. Uopšte ga nije interesovalo to što ni trunke istine nije bilo u onome zbog čega nas je predao Nemcima. Ništa nije vredela činjenica da su svi naši preci bili sa teritorije ranije i tadašnje Mađarske. Mnoge je oterao u smrt. Posle rata uhvaćen je u Mađarskoj, osuđen i obešen u Novom Sadu.

Mi smo posle tri dana provedena u novosadskom zatvoru izručeni Nemcima u Novom Kneževcu. Dok su nas vodili u zatvor, sa obale Tise gde su nas preuzeli, sasvim slučajno nas je sreo jedan poznanik, trgovac iz mesta. Sećam se da se gotovo skamenio kad je video da nas vode nemački policajci. Posle smo čuli koliko je ta slučajnost imala fatalne posledice. Taj trgovac je iste noći otišao svojim poslom u Beograd i tamo sreo našu majku; ne znam da li je i nju sreo slučajno, ili ju je potražio, tek rekao joj je da je u Novom Kneževcu video kako nas vode u zatvor. Tog dana, ili koji dan kasnije, došao je po majku lađar krijumčar koga je brat angažovao da je dovede u Novi Sad. Na njegovu iznenađenje, a to mu se do tada nije nikad desilo, naša mati je odbila da pođe. Rekla mu je da će uskoro stići njena deca, pa ako ona sada ode neće biti nikoga da im donosi hranu. Krijumčar je odustao i bio dovoljno pošten da vrati novac koji je primio kao predujam.

Mogao bih možda i oprostiti Idi Valai što nas je prijavila, ali joj nikad ne mogu oprostiti što smo zbog nje izgubili majku. Tokom okupacije bila se dosta „slizala“ sa ondašnjim vlastima, pa je pred oslobođenje pobjegla sestri na neki salaš u okolini Bečeja. Tu se krila, ali se to saznalo pošto nije ojadila samo nas. Kad su je prijavili bila je već 1946. godina, pa sudovi nisu više bili tako strogi. Dobila je svega nekoliko godina zatvora, a kako je bila u godinama i bolesna, u zatvoru nije dugo ostala. Dvadesetak godina kasnije kao lekar u bolnici, vrativši se s godišnjeg odmora pregledao sam spisak bolesnika koji su ležali na mom odeljenju i video njeno ime. Prilikom vizite nisam nijednim gestom pokazao da je dobro poznajem. Ubrzo po završetku vizite došla je medicinska sestra i rekla mi da određena bolesnica iznenada želi da bude otpuštena, iako taj otpust nije planiran jer njeno stanje to ne dozvoljava. Rekao sam joj da silom ne možemo nikog zadržati; ako ona potpiše da odlazi na svoju odgovornost, onda se mora otpustiti. Čuo sam da je umrla posle nekoliko godina, dosta se namučivši.

Majka nam je ostala u Beogradu. Pretpostavljamo da je bila u stanu s ćerkom našeg strica. Šest nedelja posle našeg odvođenja u Banat, zajedno sa ostalim ženama i decom koji su još bili na „slobodi“ internirana je u logor na Sajmištu kraj Beograda. Ne znamo kako je umrla – da li je stradala od hladnoće te zime, jedne od najtežih u veku, da li od bolesti, gladi, ili je ugušena u dušegupki...

U Novom Kneževcu smo dobili dobre „porcije“ batina; pantalone su mi se na turu raspale od udaraca tako da se video donji veš. Nakon tri dana odveli su nas u Petrovgrad (današnji Zrenjanin). Iznenadili smo se kad smo u sudskom zatvoru zatekli dvadesetak Jevreja i nešto veći broj Jevrejki; svi su bežali iz Beograda, ili se krili u Banatu, te bili uhvaćeni prilikom pokušaja da se prebace u Mađarsku. Režim u zatvoru je samo povremeno bio težak i moglo se izdržati. Nismo bili siti, no pravog gladovanja nije bilo, ali smo dosta patili od hladnoće. Meni je u zatvoru u Novom Kneževcu slučajno zamenjena jedna cipela. Umesto nje imao sam nekakvu papuču, pa sam promrzline koje sam tada „zaradio“ imao još godinama posle rata.

S nama je bio zatvoren i Aleksandar Hercfeld, apotekar iz Zrenjanina, nemački invalid iz Prvog svetskog rata. U Nemačkoj se posle rata oženio udovicom palog nemačkog oficira i usvojio njihovu ćerku. Po dolasku nacista na vlast vratio se s porodicom u Zrenjanin. Kad su započeli progoni Jevreja, komandant Srbije bio je general, nekadašnji kladni drug prvog muža njegove žene. Ona je otišla kod tog generala u Beograd i dobila potvrdu da se njen muž izuzima iz svih antijevrejskih

mera. Pre našeg dolaska u Zrenjanin, kako nam je kasnije ispričao, pozvao ga je neki oficir (ili podoficir, ne sećam se više) koji se zvao Hari Celer i oduzeo mu tu dozvolu. Tada je komandant Srbije postao neko drugi i uhapsio je Hercfelda, ali ga ipak nije sasvim ponizio. Naime, njegova supruga mogla je da ga posećuje svakog dana, pa mu je donosila hranu, veš, razgovarala je sa njim koliko je htela, nije išao s nama na rad, bio je celog dana u zatvorenoj prostoriji i nije mu bilo hladno kao nama. Negde sredinom januara 1942. rekao nam je da je njegova žena čula da će nas uskoro saslušavati; treba da insistiramo na tome da smo mađarski državljani, pa će nas posle prebaciti u Mađarsku.

Zaista, desetak dana kasnije pozvani smo na saslušanje. Na brzinu su sastavili zapisnik o našoj tvrdnji da smo greškom stigli u Banat. Iznenada 10. februara poslali su nas sa rada u zatvor da se spakujemo pošto uveče krećemo vozom u Novi Bečej, takođe u Banatu, gde će nas predati mađarskim vlastima. Bilo nas je osmoro, sedam muškaraca i jedna žena. Rekli su nam da smo mi prva grupa, a ostali će uskoro stići za nama. Na žalost, bili smo ne samo prva nego i jedina grupa jer su svi ostali pobijeni. Neki su streljani za odmazdu posle mesec dana zbog atentata na jednog agenta, što je i plakativano. Gde su ostali bili ubijeni nismo nikad saznali, kao ni to zašto su upravo odabrali nas osmoro, a ne neke druge kad smo svi tvrdili da smo iz Mađarske.

U Novom Bečeu smo proveli dan i po, a onda smo preko zaleđene Tise sprovedeni u Bečej, na bačkoj strani, tu proveli jednu noć i sledeće večeri smo odvedeni u Budimpeštu u tranzitni zatvor („Tolonchaz“).

U Pešti smo ostali mesec dana, a potom su nas iz tog zatvora prebacili u logor Garanj, oko trista kilometara istočno od Pešte. U Garanju su pretežno bili zatvoreni „stranci“ kao mi; nas su tada smatrali osobama sa nerešenim statusom državljanstva i „politički nepouzdanim elementima“. Među zatvorenicima se nalazila i grupa pripadnika „Hašomer hacaira“, većinom iz Pešte, pa sam se povezao sa njima. Režim je bio dosta snošljiv, nije bilo šikaniranja, a bilo je dozvoljeno i primanje paketa od kuće. Negde u septembru prebacili su nas u obližnji novootvoreni logor u Čerge (Csorgo). U ovom logoru su bili samo „stranci“, a režim je bio isti kao u Garanju.

Već duže vreme se govorkalo da će neka godišta biti mobilisana u radne čete, kolokvijalno prozване „mušoši“, da bi gradili utvrđenja na ruskom frontu. Sredinom decembra je objavljeno koja su godišta mobilisana za radne čete u sastavu vojske. Bratovo godište je bilo obuhvaćeno, a moje nije; da sam bio starije godište, takođe bi me mobilisali. Date su dozvole za posetu, a mogli smo i telegrafisati. Javili smo baki u

Novom Sadu da brat odlazi, da je mobilisan u „musoše“, i već sledeće večeri je stigla. U svojoj 67. godini, za jedan dan je železnicom prevailila više od 600 kilometara da vidi unuke. Prvi put smo je tada videli otako smo uhapšeni.

Brat je sutradan otišao sa celom grupom. Pisao je iz jednog ne mnogo udaljenog gradića da su tamo zadržani dok se ne popuni broj predviđen za takvu četvu, a popuna će stići za koji dan iz Pešte. Sa grupom iz Pešte je kao straža došao i zastavnik Maćašovski, inače prava antisemitska bitanga. Poznao je izvesnog Štrausa, jednog od pristiglih Jevreja. Otac tog Štrausa bio je među vodećim ljudima u „Vajs-Manfredu“, metalском gigantu u Čepelu kraj Budimpešte, najvećem u Mađarskoj, s velikom proizvodnjom za vojsku. Taj antisemit je pozvao Štrausa i rekao mu otprilike sledeće: „Mi ćemo za koji dan na front. Što ćete vi tamo crći, baš me briga, bolje niste ni zaslužili. Ali na frontu mogu i ja da poginem, a meni se ne gine, pa ću ti zbog toga dati jednog vojnika da te sprovede u Peštu. Uzmi od svog tatice novac [ne sećam se iznosa, ali znam da je bio pozamašan], a naš doktor će onda ovde proglasiti epidemiju pegavca, što znači karantin, pa se šest nedelja nećemo mrdnuti odavde.“ Tako je i bilo, a posle šest nedelja, krajem januara 1943. to se ponovilo. Kad je isteklo i tih dodatnih šest nedelja bio je već mart i „desio“ se Staljingrad. Mađarski front se potpuno raspao, te nisu imali više kuda da šalju radne čete, a one iz logora su vratili u logor. Brata nisu vratili u Čerge nego u Garanj.

Sredinom juna otpušten sam iz logora s tim da se javim policiji u Pečuju. Tamo sam bio pod režimom prinudnog boravka; slobodan, ali nisam smeo da napustim grad i morao sam se stalno javljati policiji. Kad sam stigao javio sam se tamošnjoj Jevrejskoj opštini, pa su mi našli smeštaj. Održavao sam zelenilo i cveće na Jevrejskom groblju.

Nemci su okupirali Mađarsku 19. marta 1944, a iste večeri mi je stigao brat u Pečuj. On i baka su smatrali da je sigurnije da bude u Pečuju. U nastalom haosu nove okupacije stigao je bez teškoća i prijavio se policiji, ali ne kao „stranac“ jer niko nije tražio dokumenta. Razmišljali smo šta da uradimo. Brat se vratio u Novi Sad da bi našao neku vezu da se ode u Srem, u partizane. Rekli su mu da je to moguće, ali treba da sačekamo na vezu za odlazak. A gde da čekamo?

Počele su deportacije, a među prvim gradovima je na red došao Novi Sad. Posle rata smo saznali da je baka živa stigla u Aušvic, ali se iz Aušvica nije vratila. U novosadskoj raciji izgubili smo mnogo rođaka, pre toga roditelje u Beogradu, a jedino se od mnogobrojne porodice spasla očeva sestra sa celom porodicom krijući se po Mađarskoj.

Posle bratovog povratka iz Novog Sada razmatrali smo mogućnosti da se negde sakrijemo dok ne stignu Rusi. Ništa nam nije uspelo. Naime, iznenada 10. maja su me uhapsili jer su me pronašli na spisku „stranaca“. Bio sam tri dana u zatvoru kad sam pozvan kod islednika i tamo zatekao brata; doneo je hitan poziv za odlazak u „musoše“. Islednik me upitao da li prihvatom taj poziv i ja sam prihvatio. Još pre mog hapšenja smatrali smo da je manje rizično biti u okviru vojske, tj. u radnim četama, nego u zatvoru. Posle smo saznali da su ubrzo nakon mog otpusta, „stranci“ iz zatvora otpremljeni u koncentracione logore van Mađarske. Bilo je vidljivo da vojska s negodovanjem prati postupak civilnih vlasti protiv Jevreja. Tim vlastima je glavni problem države bio u tome da, rukovođeni Ajhmanovim nalogima, što pre deportuju mađarske Jevreje, ali na vojsku nisu imali uticaja.

Naš poziv je glasio za Mohač i sutradan smo krenuli. Iz Komande mesta upućeni smo u krug jedne nedovršene fabrike, gde se već nalazilo nekoliko desetina „musoša“. Od njih smo saznali da je jedna cela „musoška“ četa pre kratkog vremena prekomandovana i sada se čeka da se ova popuni. Svakog dana dolazilo je na desetine novomobilisanih. Radili smo na pražnjenju jevrejskih kuća onih porodica koje su odvedene u geto, ali i na šlepovima koji su zbog mina na Dunavu bili na desetine ukotvljeni na obali kraj Mohača. Među nama je bilo dosta „musoša“ iz samog Mohača. Neretko su praznili svoje kuće. Ne mogu da zaboravim da su nas jedne večeri pozvali i predali nam jednu svotu novca, ne sećam se koliku, ali znam da nije bila mala. Prazneći svoj stan, neki su uspeli da pronađu stvari iz svog domaćinstva skrivene pred odvođenje u geto, pa dok su ostali „zabavljali“ stražu uspeli su da otkopaju skriveno. Tako su i došli do novca, pa su kao nešto prirodno smatrali da pronađeno podele sa nama. Nije nam bilo toliko do novca, jer smo nešto novca imali, koliko nas je dirnula njihova pažnja.

Sredinom jula, dve-tri desetine naše čete prekomandovane su u Kapošvar, a među njima smo bili brat i ja. Tamo smo takođe radili na pražnjenju kuća, tada iz geta već deportovanih Jevreja, a nas desetak je određeno da presujemo slamu u bale. Ali slama nije stizala jer tih dana su svakodnevno ujutro, tačno kao „švajcarski sat“, nadletali saveznički avioni i tada je svaki saobraćaj bio zabranjen.

Sredinom septembra je naša radna četa prekomandovana u Budimpeštu. Ne sećam se više gde smo se saštali sa onima iz Mohača; u Pešti smo smešteni u industrijsku zonu grada, opet u neku nedovršenu fabriku. Brat i ja smo određeni da radimo u obližnjoj pivari. Bio je to težak posao, trebalo je nositi kante s pivom od stotinak litara, prati burad, ali nije bilo šikaniranja i radili smo s tamošnjim radnicima. Pivara je bila

smeštena u lagume izdubljene u stenama, a u njima je bila smeštena i hrana za Budimpeštu. Neprekidno su dolazili i odlazili kamioni donošeći hranu za grad, ili razvozeći hranu stanovništvu. Na utovaru i istovaru radili su „musoši“ koji nisu bili Jevreji. Za razliku od nas, oni nisu nosili žute trake nego trake u vidu mađarske trobojke. U toj masi ljudi, vozača, stražara i radnika, „musoša“, u toj gunguli, u tom neredu, niko nije mogao, a valjda nije ni umeo da održava red. Hrana se mogla i krasti, a mi smo pretežno kupovali margarin od „musoša“ koji su pretovarali tu hranu.

U nedelju 15. oktobra 1944, Mađarska je zvanično zatražila primirje od Saveznika, a Nemci su do večeri preuzeli vlast u celoj državi.

Komandant naše čete bio je rezervni poručnik, bolešljiv seoski učitelj, a njegov zamenik je bio nesvršeni student rudarstva u Pešti, iz jednog mesta na severu Mađarske. Zvao se Đula Vagner, bio je pomađareni Nemač, a jedva je znao nemački. Oni su dobili naređenje da sve jevrejske čete prebace na tadašnju mađarsko-nemačku granicu. Rusi su već bili prešli na mađarsku teritoriju, a naređenje da se ide na zapad značilo je da se udaljavamo od Rusa i da ćemo uskoro biti u nemačkim rukama.

Te večeri je Vagner pozvao desetak starijih „musoša“ naše čete i rekao da moramo krenuti 28. oktobra. Ko želi da pobegne i da se krije u Pešti, može slobodno da ide, a za ostale jamči svojim životom da neće biti predati Nemcima. Nismo znali kako to zamišlja i dvoumili smo se šta da radimo; dobili smo jednu adresu u Pešti gde bismo mogli da se krijemo. Otišli smo tamo, a usputno smo jedva izbegli jednu raciju, i na praznoj drvari zatekli ženu koja je rekla da možemo ostatu u podrumu barake. Za trenutak smo se kolebali da li da predamo svoje živote u ruke nepoznate žene, na nepoznatom mestu, pa smo odlučili da se vratimo. Povratak je prošao bez teškoća.

Sutradan smo prema datom naređenju krenuli prema zapadu i do večeri prepešačili više od 40 kilometara po jesenjoj kiši. Stigli smo u selo Manji i u mrklom mraku smestili se na školski tavan. Samo sam skinuo cipele, izlio vodu iz njih i zaspao. Probudio sam se doslovno u vazduhu; ispod nas se te iste noći smestila i jedna esesovska jedinica. Ujutro, bio je još mrak, Nemci su saznali da se na tavanu nalaze Jevreji, popeli se i počeli nas nogama gurati sa tavana. Srećom, svi smo manje-više dobro prošli, a brat je čak uspeo da sačuva i naočari. Odjednom se tu stvorio Vagner; ne znam gde je do tada bio. Drao se na esesovce, urlao je na njih nekom mešavinom mađarsko-nemačkog jezika. U polumraku nisu videli, a verovatno nisu ni znali kakav čin ima Vagner koji

se tako odnosi prema njima, pa su nas pustili. Vagner je uspeo da izvuče čak i naše stvari, a potom nas je smestio na drugo mesto.

Tu smo saznali njegov plan. Kao dobar poznavalac peštanskog kafanskog života poznao je upravnike pustara koje su pripadale vlastelinstvima u okolini Budimpešte. Oni su rado svraćali u kafanu kad su dolazili u Peštu nekim poslom. Otišao je kod njih i rekao im neka oni sada spasu Jevreje, a Jevreji će spasti njih kada dođu Rusi. Pristali su. Podelio nas je u nekoliko grupa, a bolešljivog komandanta je „demobilisao“ lažnim dokumentom, natovario ga na kola puna hrane i s jednim vojnikom, koga je takođe „demobilisao“, poslao kući. Tako je lakše mogao da odlučuje. Na svoju ruku nas je krio po okolnim šumama. Hrane smo imali nešto od onog što smo dobili za put, a nešto su nam davali i upravnici pustara. Jednom je Vagner pod nekim izgovorom otišao u Peštu da sazna jesu li uočili naš „nestanak“. Vratio se zadovoljan: niko se nije interesovao za nas. Desilo se da ga je neko prijavio da krije Jevreje, ali se i to završilo bez neprijatnih posledica. Svakih dvadesetak dana menjao je naše prebivalište.

U decembru smo premešteni na pustaru koja je u vazdušnoj liniji bila kilometar ili nešto više udaljena od puta koji je povezivao Budim s Bečom. Put do pustare je vijugao kroz brda, ali se prečicom kroz šumu moglo stići mnogo brže. Iz pravca Budima prema Beču su neprekidno išle kolone vojnika raznih vojski i civila.

Probudili smo se 24. decembra u potpunoj tišini jer se sa puta nije više ništa čulo. Dva dana se putem niko nije kretao, a onda se jednog jutra, pred nama pojavio tenk s velikom crvenom petokrakom na kupoli i na tenku - sovjetski vojnici! Rekli su nam da su oni samo izvidnica i da uskoro dolazi cela jedinica. Međutim, susret sa sovjetskim vojnicima nije bio baš najprijatniji pošto su odmah skidali sat sa ruke svakom koga je imao, a meni su uzeli i nove cokule koje sam pre kratkog vremena trampio na pustari. Svejedno, glavno je da nam nije više pretila opasnost od Nemaca i njihovih pomagača. Bili smo konačno slobodni! Posle desetak dana stigli smo u Novi Sad i tako je za brata i mene prošla opasnost od uništenja.

Đula Vagner je održao reč: sve nas je bez izuzetka spasio, baš sve, celu četv. Posle rata je u Jad Vašemu proglašen za Pravednika, a njegovo ime je uklesano na spomen-ploču u Jad Vašemu.

Mi smo spaseni, a da li smo mogli spasti nekog od naših, bar roditelje, baku? Ne znam. Još i sada, posle više od pola veka, u besanim noćima progoni me ta misao.